

ТАЄМНИЦІ МОНАСТИРІВ

З давніх-давен православні монастирі й церкви давали прихисток тим, хто шукав порятунку для душі, рятували від навал і воєн. Двері храмів відчинялися для всіх, проте життя за монастирськими стінами й досі залишається таємницею.

Це видання — результат унікальної праці журналістів газети «Сьогодні»: чи не вперше духовенство погодилося відверто говорити зі світською пресою. Протягом двох років журналісти відвідували монастирі й храми, спілкувалися зі старцями, ігуменами та братією, знайомилися з хранителями чудотворних ікон, слухали розповіді про послух і обряди, благочинну діяльність та щоденний побут ченців, спостерігали їх роботу на фермах, у пекарнях і на пасіках... У цій книзі з унікальними світлинами репрезентовано майже три десятки монастирів і храмів — від тисячолітньої Києво-Печерської Лаври до відновленого з руїн Свято-Миколаївського жіночого монастиря на острові поблизу містечка Городок на Рівненщині, від далеких скитів Валаамського монастиря до Свято-Іллінського храму в Чорнобильській зоні відчуження.

ТАЙНЫ МОНАСТЫРЬ

Издавна православные монастыри и церкви были приютом для всех, кто искал спасения души, и укрывали от нашествий и войн. Двери храмов всегда открыты для всех, но жизнь за монастырскими стенами до сих пор остается тайной. Это издание — результат уникальной работы журналистов газеты «Сегодня»: чуть ли не впервые духовенство согласилось откровенно поговорить со светской прессой. Два года журналисты посещали монастыри и храмы, общались со старцами, игуменами и братией, знакомились с хранителями чудотворных икон, слушали рассказы о послушании и обрядах, благотворительной деятельности и ежедневном быте монахов, наблюдали их работу на фермах, в пекарнях и на пасеках... В этой книге с уникальными фотографиями представлено почти три десятка монастырей и храмов — от тысячелетней Киево-Печерской Лавры до восстановленного из руин Свято-Николаевского женского монастыря на острове неподалеку от местечка Городок на Ровенщине, от далеких скитов Валаамского монастыря до Свято-Ильинского храма в Чернобыльской зоне отчуждения.

SECRETS OF MONASTERIES

Orthodox monasteries and churches have been sheltering everyone seeking salvation or refuge from attacks and wars since days of yore. The doors of temples are always open for everyone, but life behind the monastic walls still remains a mystery.

This edition is the fruit of the unique investigation conducted by *Segodnya's* journalists: it is nearly for the first time that the church has agreed to speak openly to the secular press.

The journalists spent two years visiting monasteries and temples, talking to elders, hegumens and the brethren, getting acquainted with the keepers of the miracle-working icons, listening to stories about monks' obediences and rites, charity work and daily routine, observing their work on the farms, in the bakeries, at the apiaries...

This book with unique photographs presents about three dozens of monasteries and temples — from one-thousand-year-old Kyiv-Pechersk Lavra to Nunnery of Saint Nicholas restored from ruins on an island near Horodok town in Rivne region and from far sketes of Valaam Monastery to Church of Saint Elijah in the alienation zone of Chornobyl.

ТАЄМНИЦІ
МОНАСТИРІВ
ТАЙНЫ
МОНАСТЫРЬ
SECRETS OF
MONASTERIES

ТАЄМНИЦІ
МОНАСТИРІВ

ТАЙНЫ
МОНАСТЫРЬ

SECRETS OF
MONASTERIES

www.bookclub.ua

ISBN 978-617-12-1553-5

9 786171 215535

АНАСТАСІЯ БІЛОУСОВА
ОЛЬГА ГУК
ВІКТОРІЯ ЖЕЛЕЗНЯКОВА

АНАСТАСІЯ БЕЛОУСОВА
ОЛЬГА ГУК
ВИКТОРИЯ ЖЕЛЕЗНЯКОВА

ANASTASIIA BILOUSOVA
OLGA GUK
VIKTORIIA ZHELEZNIKOVA

ТАЄМНИЦІ
МОНАСТИГІВ

ТАЙНЫ
МОНАСТЫРІЙ

SECRETS OF
MONASTERIES

Тїпографїа Кїево-Печерскїа Успенскїа Лавры

СЕГОДНЯ

ХАРКІВ 2016 КЛУБ СІМЕЙНОГО ДОЗВІЛЛЯ

За благословінням митрополита Вишгородського й Чорнобильського, вікарія Митрополита Київського и всієї України, Постійного члена Священного Синоду УПЦ, голови Комісії в справах монастирів УПЦ, намісника Свято-Успенської Києво-Печерської Лаври Павла

По благословенію митрополита Вышгородского и Чернобыльского, викария Митрополита Киевского и всея Украины, Постоянного члена Священного Синода УПЦ, председателя Комиссии по делам монастырей УПЦ, наместника Свято-Успенской Киево-Печерской Лавры Павла

By the blessing of His Grace Paul, Metropolitan of Vyshhorod and Chornobyl, Vicar of the Metropolitan of Kyiv and All Ukraine, Permanent Member of the Holy Synod of the Ukrainian Orthodox Church, Chairman of the Committee on UOC Monasteries, Vicar of the Holy Dormition Kyiv-Pechersk Lavra

Зміст

Передмова	5
Від авторів	7

МОНАСТИРИ ТА ХРАМИ

УКРАЇНИ	11
Свято-Успенська Києво-Печерська Лавра	12
Варязькі печери	30
Храми Києво-Печерської Лаври	33
Побут ченця: режим і табу	62
Антонієви печери Троїцько-Іллінського Чернігівського монастиря	82
Святогорський Успенський Зимненський ставропігійний жіночий монастир	92
Свято-Воскресенський Троїцький Корецький ставропігійний жіночий монастир	110
Свято-Успенська Почаївська Лавра	124
Успенський Єлецький жіночий монастир	152
Свято-Успенська Святогорська Лавра	160
Свято-Успенський Низкиницький чоловічий монастир	198
Свято-Миколаївський Городоцький жіночий монастир	210
Свято-Троїцький Густинський жіночий монастир	242
Свято-Вознесенський Банченський чоловічий монастир	248
Боянської ікони Пресвятої Богородиці жіночий монастир	266
Свято-Іллінський храм у Чорнобилі	270
Свято-Богоявленський Кременецький жіночий монастир	284
Іоанно-Богословський Хрещатицький чоловічий монастир	296
Свято-Архангело-Михайлівський жіночий монастир	308

МОНАСТИРИ ТА ХРАМИ

РОСІЇ	327
Валаамський монастир	328
Свято-Троїцька Сергієва Лавра	358
Никонівський боковий вівтар	376
Свято-Данилів монастир	380

Содержание

Предисловие	5
От авторов	7

МОНАСТЫРИ И ХРАМЫ

УКРАИНЫ	11
Свято-Успенская Киево-Печерская Лавра	12
Варяжские пещеры	30
Храмы Киево-Печерской лавры	33
Быт монаха: режим и табу	62
Антониевы пещеры Троицко-Ильинского Черниговского монастыря	82
Святогорский Успенский Зимненский ставропигиальный женский монастырь	92
Свято-Воскресенский Троицкий Корецкий ставропигиальный женский монастырь	110
Свято-Успенская Почаевская лавра	124
Успенский Елецкий женский монастырь	152
Свято-Успенская Святогорская лавра	160
Свято-Успенский Низкиничский мужской монастырь	198
Свято-Николаевский Городокский женский монастырь	210
Свято-Троицкий Густынский женский монастырь	242
Свято-Вознесенский Банченский мужской монастырь	248
Боянской иконы Пресвятой Богородицы женский монастырь	266
Свято-Ильинский храм в Чернобыле	270
Свято-Богоявленский Кременецкий женский монастырь	284
Иоанно-Богословский Хрещатицкий мужской монастырь	296
Свято-Архангело-Михайловский женский монастырь	308

МОНАСТЫРИ И ХРАМЫ

РОССИИ	327
Валаамский монастырь	328
Свято-Троицкая Сергиева лавра	358
Никоновский придел	376
Свято-Данилов монастырь	380

Table of Contents

Foreword	5
Authors' Note	7

MONASTERIES AND TEMPLES

OF UKRAINE	11
Holy Dormition Kyiv-Pechersk Lavra	12
Varangian Caves	30
Temples of Kyiv-Pechersk Lavra	33
A Monk's Life: Routine and Taboo	62
Anthony Caves at Trinity-Saint Elijah's Monastery in Chernihiv	82
Zymnensky Holy Mountains Dormition Stavropegial Nunnery	92
Koretsky Holy Resurrection Trinity Stavropegial Nunnery	110
Holy Dormition Pochaiv Lavra	124
Yeletskyi Dormition Nunnery	152
Holy Mountains Dormition Lavra	160
Nyzkynychi Holy Dormition Monastery	198
Horodok Nunnery of Saint Nicholas	210
Hustynia Holy Trinity Nunnery	242
Bancheny Holy Ascension Monastery	248
Nunnery of Boiany Icon of the Mother of God	266
Church of Saint Elijah (Chornobyl)	270
Kremenets Holy Epiphany Nunnery	284
'Khreshchatyk' Monastery of Saint John the Divine	296
Nunnery of Saint Michael the Archangel	308

MONASTERIES AND TEMPLES

OF RUSSIA	327
Valaam Monastery	328
Holy Trinity Lavra of Saint Sergius	358
Nikon's Side-Chapel	376
Holy Danilov Monastery	380

Донський ставропігійний чоловічий монастир	394	Донской ставропигиальный мужской монастырь	394	Donskoy Stavropegial Monastery	394
Свято-Троїцька Олександро-Невська Лавра	412	Свято-Троицкая Александро-Невская Лавра	412	Holy Trinity Alexander Nevsky Lavra	412
Тихвинський Богородичний Успенський чоловічий монастир	432	Тихвинский Богородичный Успенский мужской монастырь	432	Tikhvin Dormition Monastery	432
Казанський кафедральний собор	450	Казанский кафедральный собор	450	Kazan Cathedral Church	450
Каплиця Святої Блаженної Ксенії Петербурзької на Смоленському кладовищі	462	Часовня Святой Блаженной Ксении Петербургской на Смоленском кладбище	462	Chapel of the Blessed Xenia of Saint Petersburg in Smolensky Cemetery	462
Ісаакіївський собор	474	Исаакиевский собор	474	Saint Isaac's Cathedral	474
Храм Спаса на Крові	480	Храм Спаса на Крови	480	Church of Our Savior on Spilled Blood	480
Подвір'я Оптиної пустині в Санкт-Петербурзі	484	Подворье Оптиной пустыни в Санкт-Петербурге	484	Metochion of the Optina Pustyn in Saint Petersburg	484
Післямова	494	Послесловие	494	Afterword	494

ПЕРЕДМОВА

Павло, митрополит Вишгородський і Чорнобильський, вікарій Митрополита Київського і всієї України, Постійний член Священного Синоду УПЦ, голова Комісії в справах монастирів УПЦ, намісник Свято-Успенської Києво-Печерської Лаври:

Людина, що сповіщає волю Божу й наставляє інших на шлях спасіння, — щаслива людина. Труди таких людей називають рівноапостольними — прирівнюють до трудів апостолів, котрі сповістили світові радість Воскресіння Христового. Саме такими є труди творців цієї книги.

Дорогий читачу! Відкривши книгу, не відкладай її, прочитай до останньої сторінки. У ній ти, можливо, знайдеш малесеньке зерно, що дарує заспокоєння й гамування спраги душі до спілкування з Богом. Тут відшукаєш ти мудрі повчання, розраду в немочі, горі та радості.

За словами Блаженного Августина, «Церква Христова — це скарбниця, у яку Господь заклав стільки, що вистачить для всього людства». Ми — люди грішні, але Господь не полишає нас у Своїй любові. У Нього більше милосердя, ніж гріхів у всіх нас. Його смерть зруйнувала нашу смерть. Його Воскресіння дало нам радість, Його Воскресіння — і наше воскресіння. Господь дарує нам опору на життєвому шляху — Божу Матір, молитвеницю за рід людський, архангелів і ангелів, помічників нашого Небесного Покровителя, ім'я якого ми носимо. Навколо нас сонми й сонми великих угодників Божих, які просіяли в різних подвигах. І всі вони готові прийти нам на допомогу, подарувати розраду й втіху серцю людини, якщо вона того забажає.

Господь віддалився в пустелю для того, щоб на самоті молитвою й постом приготуватися до виконання Своєї великої справи, для котрої прийшов на землю. Люди за прикладом Його сотворили й освятили пустинні місця далеко

ПРЕДИСЛОВИЕ

Павел, митрополит Вышгородский и Чернобыльский, викарий Митрополита Киевского и всея Украины, Постоянный член Священного Синода УПЦ, председатель Комиссии по делам монастырей УПЦ, наместник Свято-Успенской Киево-Печерской Лавры:

Человек, возвещающий волю Божию и наставляющий других на путь спасения, — счастливый человек. Труды таких людей называют равноапостольными — приравнивают к трудам апостолов, которые возвестили миру радость Воскресения Христова. Именно таковыми являются труды создателей этой книги.

Дорогой читатель! Открыв книгу, не откладывай ее, прочитай до последней страницы. В ней ты, возможно, найдешь малое зерно, дарующее успокоение и утоление жажды души к общению с Богом. Здесь ты отыщешь мудрые наставления, утешение в болезни, скорби и радости.

По словам Блаженного Августина, «Церковь Христова — это сокровищница, в которую Господь заложил столько, что хватит для всего человечества». Мы — люди грешные, но Господь не оставляет нас в Своей любви. У Него больше милосердия, чем грехов у всех нас. Его смерть разрушила нашу смерть. Его Воскресение дало нам радость, Его Воскресение — и наше воскресение. Господь дарует нам опору на жизненном пути — Божию Матерь, молитвенницу за род человеческий, архангелов и ангелов, помощников нашего Небесного Покровителя, имя которого мы носим. Вокруг нас сонмы и сонмы великих угодников Божиих, просиявших в различных подвигах. И все они готовы прийти к нам на помощь, подарить отраду и утешение сердцу человека, если он того пожелает.

Господь удалился в пустыню для того, чтобы в уединении молитвою и постом приготуватися к исполнению Своего великого дела, для которого пришел на землю. Люди по примеру Его сотворили и освятили пустынные места вдалеке

FOREWORD

Paul, Metropolitan of Vyshhorod and Chornobyl, Vicar the Metropolitan of Kyiv and All Ukraine, Permanent Member of the Holy Synod of the Ukrainian Orthodox Church, Chairman of the Committee on UOC Monasteries, Vicar of the Holy Dormition Kyiv-Pechersk Lavra:

A man proclaiming God's will and teaching others the way of salvation is a happy man. The efforts of such people are called equiapostolic, which means those efforts are equated with the Acts of the Apostles who announced the joy of the Resurrection to the world. Such are indeed the efforts of the creators of this book.

Dear reader! After opening this book, do not put it aside, but do read it until the last page. Here, in this book, you may find the little seed giving you peace and quenching the thirst of your soul for communication with God. Here, you will find wise precepts, consolation in disease, sorrow and joy.

According to St. Augustine, "The Church of Christ is a treasury wherein God has put so many treasures that they will be enough for the whole mankind." We are sinful people, but God does not abandon us in His love. He has more mercy than we all have sins. His death destroyed our death. His Resurrection gave us joy, and His Resurrection is our resurrection, too. God gives us support on our life path, the Mother of God, who prays for the human race, archangels and angels, assistants to our King of Heaven whose name we bear. All around us, there are quite a lot of hosts of great God-pleasers who have shone forth in various exploits. And all of them are ready to come to lend us a helping hand, to give comfort and consolation to the heart of a human provided the latter wants it.

God withdrew to the desert in order to get ready, through prayer and fast in solitude, to fulfil His great mission for which He came to the Earth. Following His example, people created and consecrated desolate places away from the vanity

від суєти світу — монастирі, де знаходять розраду та втіху. І ліси, і пустелі ставали садами по їхніх трудах і молитвах. Як у вулик до матки злітаються бджоли, так біля старця збираються діти, спрагнені стати його учнями. Вони не залишають наставника й учителя слова Божого, бо вже на землі сподіваються на Царство Небесне. Так збиралися учні в преподобних Антонія й Феодосія Печерських, Сергія Радонезького, Серафима Саровського, Йова Почаївського. Повернувшись із Афона — пустинного монастирського проживання, — вони, майбутні угодники Божі, несли світло й розраду в бесіді з Богом і служінні ближньому.

У монастирях звершується безперестанна молитва. Тут цілодобово горить лампада миру й любові до Бога. Саме тут моляться про душі людські. Тут мешкають духовні наставники, до яких може прийти будь-хто, стомлений суєтою життя, і відкрити свою душу, своє серце, щоб вселити туди благодать Святого Духа, яка немічних лікує та убогих наповнює. Духовні отці йшли від слави світу цього, та вона їх знаходила. Імена князів, воєвод, бояр зникли у віках, але імена подвижників, що підвизалися в чернецтві, живі.

Я всією душею бажаю, щоб світло Христового Воскресіння, Благодатне Світло Його Преображення, Спокутна Жертва завжди були супутниками нашого життя. І навіть якщо впадемо в гріхові, то впадемо головою до Голгофи — так легше підводитись і вставати на ноги. Тому що людина, яка усвідомила свою негідність, бачить розп'ятого Христа з розпростертими обіймами. Він прибив Свої ноги до хреста для того, щоб дочекатися кожного з нас, Він розп'яв Себе на хресті для того, щоб умертвити всі наші пристрасті й пороки, Він розпростер руки на хресті для того, щоб обійняти кожного, хто прагне Спасіння, і жертва Христа відчиняє нам обителі Царства Небесного.

Терновий вінець дарує благодать. Нехай Всемилостивий Господь і надалі буде помічником тобі, дорогий читачу, спрагнений спасіння!

от суєты мира — монастыри, где находят отраду и утешение. И леса, и пустыни становились садами по их трудам и молитвам. Как в улей к матке слетаются пчелы, так возле старца собираются дети, жаждущие стать его учениками. Они не оставляют наставника и учителя слова Божиего, потому что уже на земле предвкушают Царствие Небесное. Так собирались люди у преподобных Антония и Феодосия Печерских, Сергия Радонежского, Серафима Саровского, Иова Почаевского. Вернувшись с Афона — пустынного монастырского жительства, — они, будущие угодники Божии, несли свет и утешение в беседе с Богом и служении ближнему.

В монастырях совершается непрестанная молитва. Здесь круглосуточно горит лампада мира и любви к Богу. Именно здесь молятся о душах человеческих. Здесь обитают духовные наставники, к которым может прийти любой уставший от суєты жизни и открыть свою душу, свое сердце, чтобы вселить туда благодать Святого Духа, которая немощная врачует и оскудевающая восполняет. Духовные отцы уходили от славы мира сего, но она их находила. Имена князей, воєвод, бояр исчезли в веках, но имена подвижников, подвизавшихся в монашестве, живы.

Я всей душой желаю, чтобы свет Христова Воскресения, Благодатный Свет Его Преображения, Искупительная Жертва всегда были спутниками нашей жизни. И даже если падем во грехе, то падем головой к Голгофе — так легче подниматься и вставать на ноги. Потому что человек, осознавший свое недостойнство, видит распятого Христа с распростертыми объятиями. Он прибил Свои ноги ко кресту для того, чтобы дожидаться каждого из нас, Он распял Себя на кресте для того, чтобы умертвить все наши страсти и пороки, Он распростер руки на кресте для того, чтобы обнять каждого, желающего Спасения, и жертва Христа отворяет нам обителі Царствия Небесного.

Терновый венец дарует благодать. Пускай Всемилостивый Господь и впредь будет помощником вам, дорогой читатель, жаждущий спасения!

of the world — monasteries wherein comfort and consolation can be found. Woods and deserts turned into gardens through their labor and prayer. Like bees fly together to their queen in the beehive, so children wishing to become his disciples gather around the elder. They do not leave their spiritual adviser and teacher of the word of God because, still on Earth, they are already looking forward to the Kingdom of Heaven. This was how people gathered around the Venerable Fathers Antonius and Theodosius of the Caves, Sergius of Radonezh, Seraphim of Sarov, Job of Pochaiv. Upon their return from Athos — monastic hermitage — they, future God-pleasers, brought light and consolation in conversing with God and serving the neighbor.

Praying is never-ceasing in the monasteries. The vigil light of peace and love for God is on day and night here. It is here that human souls are prayed for. Here live spiritual advisers to whom anybody tired of the vanity of life may come and lay bare his soul, his heart, to fill it with the grace of the Holy Spirit that heals while it is weak and refills as it becomes poor. Spiritual fathers avoided the glory of this world, but it found them still. The names of princes, voivodes and boyars got lost in centuries whereas the names of the ascetics who struggled in monasticism are still alive.

I wish with all my heart and soul that the Light of the Resurrection of Jesus Christ, the Holy Light of His Transfiguration and the Propitiatory Sacrifice would always be with us in our life. And even if we have fallen in sin, we will down before Golgotha — it is easier this way to rise and stand up. Because the person who has realized his unworthiness sees Christ crucified with open arms. He nailed His feet to the cross to see each of us come to Him, He crucified Himself to do away with all our passions and vices, He outspread His arms on the cross to embrace everyone wishing salvation, and Christ's sacrifice opens the dwellings of the Kingdom of Heaven for us.

The crown of thorns gives grace. May All-Merciful God be always your helper, dear reader wishing salvation.

ВІД АВТОРІВ

Прес-секретар намісника Києво-Печерської Лаври, митрополита Чорнобильського та Вишгородського владыки Павла Вікторія Железнякова:

У нашому житті нічого не відбувається випадково. Преподобний Варсонофій Оптинський сказав: «Усе наше життя велика таємниця, відома лише одному Богу. Немає в житті випадковостей — усе промисел. Поважайте події вашого життя. У всьому є глибинний сенс. Зараз вони не зрозумілі вам, але згодом багато відкриється. Усі обставини життя, якими незначними вони не здавалися б, мають величезне значення... Життя — це книга. Сторінки її — це події нашого життя...» Я навіть припустити не могла, що моє духовне спілкування з митрополитом Павлом, намісником Києво-Печерської Лаври, і знайомство з головним редактором газети «Сьогодні» Ольгою Гук виллються в спільний проект «Таємниці монастирів», знайде відгук у читачів газети й втілиться в книгу. Але видання книги було б неможливо без участі Олега Шпільмана — генерального директора Видавництва. Ціла низка начебто випадкових подій призвела до народження книги. Не скажу, що було легко й просто. Були труднощі, випробування, спокуси... І тільки завдяки розумінню, підтримці й благословенню владыки Павла, величезному бажанню й завзятості Ольги Гук, таланту нашого автора Анастасії Білоусової та фотокора Олександра Яремчука, особистій участі Олега Шпільмана й народилася ця дивовижна книга.

Думаю, тут ви знайдете безліч відповідей. Мені б дуже хотілося, щоб ця книга дала можливість накопичити духовне багатство для порятунку душі. І багатство це тут, на землі. Саме тут Бог дає кожній душі все необхідне, потрібно лише відкрити Йому своє серце, а решту Господь зробить Сам.

ОТ АВТОРОВ

Пресс-секретарь наместника Киево-Печерской Лавры, митрополита Чернобыльского и Вышгородского владыки Павла Виктория Железнякова:

В нашей жизни ничего не происходит случайно. У преподобного Варсонофия Оптинского сказано: «Вся наша жизнь есть великая тайна, известная только одному Богу. Нет в жизни случайных сцеплений, обстоятельств — все промыслительно. Замечайте события вашей жизни. Во всем есть глубокий смысл. Сейчас вам не понятны они, а впоследствии многое откроется. Все обстоятельства жизни, как бы ни казались они малы и ничтожны, имеют громадное значение... Жизнь — это книга. Листы ее — это события нашей жизни...» Я даже не могла предположить, что мое духовное общение с митрополитом Павлом, наместником Киево-Печерской Лавры, и знакомство с главным редактором газеты «Сегодня» Ольгой Гук перерастет в совместный проект «Тайны монастырей», вызовет ответный отклик у читателей газеты и воплотится в книгу. Но издание книги невозможно было бы без участия Олега Шпильмана — генерального директора Издательства. Целая цепочка вроде бы случайных событий привела к рождению книги. Не скажу, что было легко и просто. Были трудности, испытания, искушения... И только благодаря пониманию, поддержке и благословению владыки Павла, огромному желанию и упорству Ольги Гук, таланту нашего автора Анастасии Белоусовой и фотокора Александра Яремчука, личному участию Олега Шпильмана и родилась эта удивительная книга.

Думаю, здесь вы найдете множество ответов. Мне бы очень хотелось, чтобы эта книга дала возможность накопить духовное богатство для спасения души. И богатство это находится здесь, на земле. Именно здесь Бог дает каждой душе все необходимое, нужно лишь открыть Ему свое сердце, а остальное Господь сделает Сам.

AUTHORS' NOTE

Press secretary to His Grace Paul, Vicar of Kyiv-Pechersk Lavra, Metropolitan of Vyshhorod and Chornobyl, Viktoriia Zhelezniakova:

Everything in our life happens for a reason. The Venerable Barsanuphius of Optina says, “Our whole life is a great secret God only knows. Life has no accidental occurrences or co-incidences — everything in it is God’s work. Behold the events in your life. Everything has a profound meaning. You may not understand them now, but a lot will be revealed down the road. All the circumstances in life, however minor and insignificant they may seem, are of huge importance... Life is a book. Its pages are events in our life...” I would never have imagined that my spiritual communication with Metropolitan Paul, Vicar of Kyiv-Pechersk Lavra, and my acquaintance with *Segodnya*’s Editor-in-Chief Olga Guk would result in our common project *Secrets of Monasteries*, resonate with the readers of the newspaper and turn into a book. But the book would never have come out without the participation of Oleh Shpilman, the Director General of the Publishing House. A whole chain of seemingly random events has brought about the birth of this book. I will not say it was easy and simple. There were difficulties, challenges and temptations along the way. This amazing book has come into being only thanks to the understanding, support and blessing of His Grace Paul, the insatiable will and persistence of Olga Guk, the talent of our author Anastasiia Bilousova and our photojournalist Oleksandr Yaremchuk, the personal involvement of Oleh Shpilman.

I think you will find a lot of answers here. I would very much like this book to offer an opportunity for accumulating spiritual riches and finding salvation. And these riches are here, on Earth. It is here that God gives each soul everything it needs. All you need to do is open your heart to God, and He will take care of the rest.

Головний редактор газети «Сьогодні»**Ольга Гук:**

Людей завжди цікавить усе приховане, таємниче, незбагненне. А ще ми все життя шукаємо глобальний сенс свого існування. У проєкті «Таємниці монастирів» нам вдалося об'єднати обидва ці прагнення. Унікальність наших експедицій в обителі у тому, що, мабуть, уперше люди духовні погодилися так радо й відкрито говорити зі світською пресою. Владика Павло став для нас «золотим ключиком», який протягом кількох років відчиняв двері всіх монастирів і храмів, допоміг поспілкуватися зі старцями, владиками та братією, доторкнувся до скарбів православ'я, познайомитися з хранителями чудотворних ікон, побачити господарства, що належать общинам, — стада, пекарні, пасіки та навіть сирні заводики. Ця книга — Божий промисел, що дозволяє нам поділитися своїми духовними знахідками з усією країною.

Кореспондент газети «Сьогодні»**Анастасія Білоусова:**

Почалася ця книга... з благословення. У перекладі світською мовою «благословіння» означає «молитовне побажання успіху». Шлях християнина саме з цього й починається — із благословіння священика. Немає благословіння — немає й справи. Ось такі духовні закони. Таємниця полягає в тому, що монастирі живуть за іншими законами, ніж решта світу. Світ живе за законами світськими, обителі ченців — за законами духовними. Світи й закони ці, звісно, перетинаються, але, на жаль чи на щастя, один одному не підкоряються. Тому, перш ніж увійти на територію світу духовного, журналісти, як і всі миряни, просять благословіння у священновладдя.

У цьому розумінні нам надзвичайно пощастило. Ми дістали благословіння в найдавнішій православній обителі — Києво-Печерській Лаврі, від її намісника митрополита Павла. Журналісти люблять його по-лермонтовськи, пам'ятає: «Люблю вітчизну я, та дивною любов'ю»? Так і з владикою Павлом, на якого періодично напосідають різні ЗМІ. Тому й дивно, що саме він виявився тією

Главный редактор газеты «Сегодня»**Ольга Гук:**

Людей всегда интересует все скрытое, тайное, непостижимое. А еще мы всю жизнь ищем глобальный смысл своего существования. В проекте «Тайны монастырей» удалось объединить оба эти стремления. Уникальность наших экспедиций в обители — в том, что, пожалуй, впервые люди духовные согласились так радушно и открыто говорить со светской прессой. Владыка Павел стал для нас «золотым ключиком», который на протяжении нескольких лет открывал двери всех монастырей и храмов, помог пообщаться со старцами, владыками и братией, прикоснуться к сокровищам православия, познакомиться с хранителями чудотворных икон, увидеть принадлежащие общинам хозяйства — стада, пекарни, пасеки и даже сырные заводики. Эта книга — Божий промысел, позволяющий нам поделиться своими духовными находками со всей страной.

Кореспондент газети «Сьогодні»**Анастасія Білоусова:**

Началась эта книга... с благословения. В переводе на мирской язык благословение означает молитвенное пожелание успеха. Путь христианина именно с этого и начинается — с благословения священника. Нет благословения — нет и дела. Вот такие духовные законы. Тайна состоит в том, что монастыри живут по иным законам, чем остальной мир. Мир живет по законам мирским, обители монахов — по законам духовным. Миры и законы эти, конечно, пересекаются, но, увы или к счастью, друг другу не подчиняются. Потому, перед тем как войти на территорию мира духовного, журналисты, как и все миряне, испрашивают благословение у священноначалия.

В этом смысле нам очень повезло. Мы получили благословение в самой древней православной обители — Киево-Печерской Лавре, от ее наместника, митрополита Павла. Журналисты любят его по-лермонтовски, помните: «Люблю отчизну я, но странною любовью»? Так и с владыкой Павлом, на которого периодически ополчаются самые разные СМИ. Потому и поразительно, что именно он

Segodnya's Editor-in-Chief**Olga Guk:**

People have always been drawn to the hidden, the mysterious and the incomprehensible. Besides, we spend our whole life looking for the global meaning of our existence. The *Secrets of Monasteries* successfully combined these two aspirations. What makes our expeditions to the monasteries unique is that it is probably for the first time that the people of faith agreed to cordially and openly speak to the secular press. His Grace Paul was our 'golden key' that for several years opened the doors of many a monastery and temple for us, helped us converse with elders, Hegumens and the brethren, enabled us to uncover the Orthodox treasures, meet the keepers of miracle-working icons and see the farmsteads belonging to the communities: herds, bakeries, bee yards and even cheese dairies. This book is Divine Providence enabling us to share our spiritual findings with the whole country.

Segodnya's correspondent**Anastasiia Bilousova:**

This book began... with a blessing. In layman's terms, a blessing means a God-speed prayer. It is with this — a priest's blessing — that a Christian's path begins. No deed is done without a blessing. Such are the spiritual ones. The mystery lies in the fact that monasteries live by different laws than those governing the rest of the world. The world lives by the temporal laws, while monasteries abide by the spiritual ones. Of course, these worlds and these laws cross, but fortunately or unfortunately they do not fall into line with each other. That is why before entering the realm of the spiritual world, the journalists, like all laypeople, seek a blessing from the hierocracy.

We were very lucky in this regard. We got a blessing in the oldest Orthodox monastery, Kyiv-Pechersk Lavra, from its Vicar, Metropolitan Paul. The journalists love him à la Lermontov: remember his 'I love my country, but that love is odd'? So is with His Grace Paul, with various media turning against him more often than not. That is why it is astounding that he should have become our 'pass ticket' that got us inside the holy restricted-access

самою «перепусткою», за допомогою якої нам вдалося безперешкодно пройти у святі закриті обителі, побувати на послухах, почути численні історії зцілень окремих душ, тіл та цілих родин. Нашому фотокору навіть кілька разів дозволяли увійти до вівтаря під час богослужіння, а ще — двічі постояти в чернечих келіях (але це за великим секретом, владиці ні слова, а то він буде прикро вражений). Митрополит Павло підтримав нас у тому, що зараз надзвичайно важливо говорити про Бога, показати, як живе народ Божий, як дає раду своїм пристрастям і вадам та як ченці вміють любити Господа. Одним словом, саме завдяки прозорливості владики Павла в газеті «Сьогодні» і з'явився дивовижний спецпроект за назвою «Таємниці монастирів».

Здавалося б, що там — поїхав у будь-який монастир, показав корочки журналіста, і тобі відразу все розкажуть. Та ба! Спершу вас перехрестять, запропонують відбути богослужіння, а відтак відправлять назад «з Богом». Зазвичай у монастирі журналістам — зась! Фотографувати не можна, ніхто без благословення на диктофон не говоритиме, побачать відеокамеру — просто розвернуться й підуть геть. Ченці сприймають журналістів немов якусь подобу бісів. Лише поспілкувавшись із нами, деякі ченці були приємно здивовані: «Це ж треба! виявляється, журналісти — нормальні люди!» На що ми, уже навчені, смиренно відповідали: «Так ми ж з благословення владики». Це я все про силу благословіння.

Спочатку ми побоювалися, що кожна обитель буде схожа на попередню і нам набридне повторюватись. Але все виявилось інакше. Ми недооцінили плани Господа Бога. За два роки, об'їздивши майже 30 православних святинь України та Росії, ми не зустріли жодного повтору. Як немає жодної повторюваної душі у світі, так немає жодної обителі, схожої на іншу. Монастир — це теж душа, і в кожного вона унікальна. У черговій нашій поїздці ми лише зайвий раз переконувалися в цьому. У книзі зібрані кращі матеріали про православні святині, у яких ми побували в рамках нашого спецпроекту.

оказался тем самым «пропуском», с помощью которого нам удалось проникнуть в святые закрытые обители, побывать на послушаниях, услышать многочисленные истории исцелений душ, тел и семей. Нашему фотокору даже несколько раз разрешали войти в алтарь во время богослужения, а еще — дважды постоять в монашеских кельях (но это по большому секрету, владыке ни слова, а то он расстроится). Митрополит Павел поддержал нас в том, что сейчас крайне важно говорить о Боге, показать, как живет народ Божий, как справляется со своими страстями и пороками, и как же монахи умеют любить Господа. Словом, именно благодаря прозорливости владыки Павла и появился в газете «Сегодня» удивительный спецпроект под названием «Тайны монастырей».

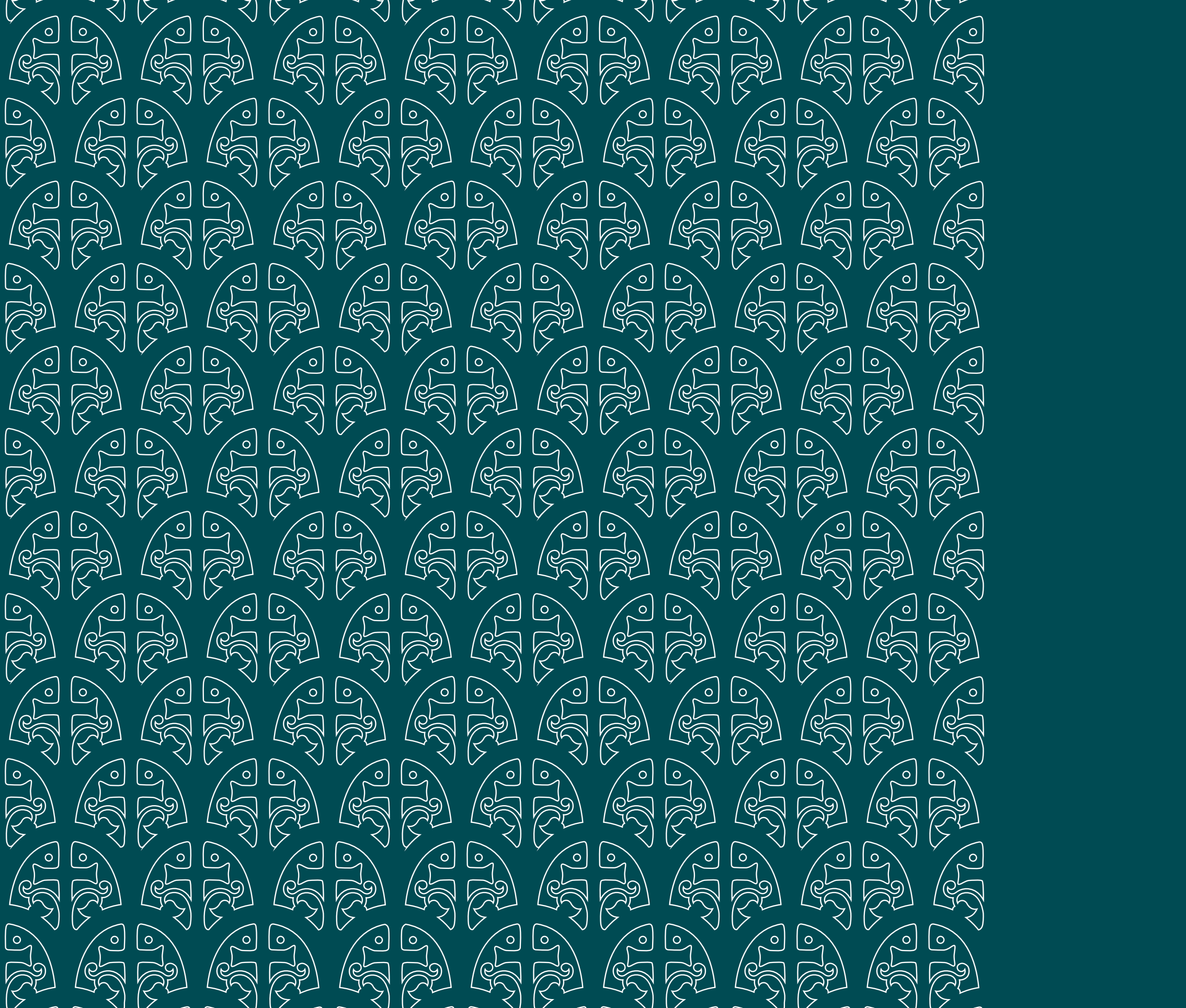
Казалось бы, что там — поехал в любой монастырь, показал корочку журналиста, и тебе сразу все расскажут. Нет, к сожалению. Вас перекрестят, предложат пойти на службу, а потом отправят назад «с Богом». Как правило, в монастыри журналистам путь «заказан». Фотографировать нельзя, общаться на диктофон никто без благословения не будет, увидят видеокамеру — просто уйдут. Монахи воспринимают журналистов как некое подобие бесов. Только после общения с нами некоторые иноки с удивлением говорили: «Странно! Так журналисты, оказывается, нормальные люди!» На что мы, уже обученные, смиренно отвечали: «Так мы ж по благословению владыки». Это я все о силе благословения.

Вначале мы опасались, что каждая обитель будет похожа на предыдущую и нам надоест повторяться. Но все оказалось иначе. Мы недооценили планы Бога. За два года, объездив почти 30 православных святинь Украины и России, мы не встретили ни одного повтора. Как нет ни одной повторяющейся души в мире, так нет ни одной обители, похожей на другую. Монастырь это тоже душа, и у каждого она уникальна. В очередной нашей поездке мы только лишний раз убеждались в этом. В книге собраны лучшие материалы о православных святых, в которых мы побывали в рамках нашего спецпроекта.

monasteries, ensured our presence at obediences, gave us a chance to hear numerous stories of healings of souls, bodies, families. On several occasions our photojournalist even got permission to enter the altar during the service, and he was lucky to stand in a monk's cell two times (but this is a big secret, so do not breathe a word about it to His Grace, for it will upset him). Metropolitan Paul supported us in our belief that it is extremely important to speak about God now, and to show how people of God live, how they deal with their passions and sins, how monks can love God. In a word, it is thanks to the far-sightedness of His Grace Paul that *Segodnya* came up with the remarkable special project of the *Monasteries Unveiled*.

One would think it to be a piece of cake: you come to any monastery, produce your journalist's ID, and they will tell you everything. Unfortunately, this is not how it happens. You will be crossed, offered to attend a service and sent away with the God-be-with-you wishes. As a rule, journalists are not allowed in monasteries. Taking photos is forbidden; no one will consent to being recorded without a blessing; if they see a video camera, they will simply walk away. Monks regard journalists as demons of some kind. Having spent some time with us, some of the cenobites admitted in astonishment, “Strange to say! It turns out that journalists are okay, after all!” And we, preliminarily advised, humbly responded to that, “This is because we are acting by His Grace's blessing.” I am saying all this to show how powerful a blessing is.

At first, we feared lest each monastery be similar to the one before it and we get bored with repetition. But all proved different. We underestimated God's plans. We never came across a single repetition in two years of our visits to almost 30 Orthodox holy places of Ukraine and Russia. As there are no souls alike in the world, there are no monasteries similar to one another. A monastery is a soul too; each monastery has its own unique soul. We got proof of that over and over again with each next trip we took. This book is a compilation of the best materials on the Orthodox holy places that we visited within the framework of our special project.

МОНАСТИРІ
ТА ХРАМИ *
УКРАЇНИ

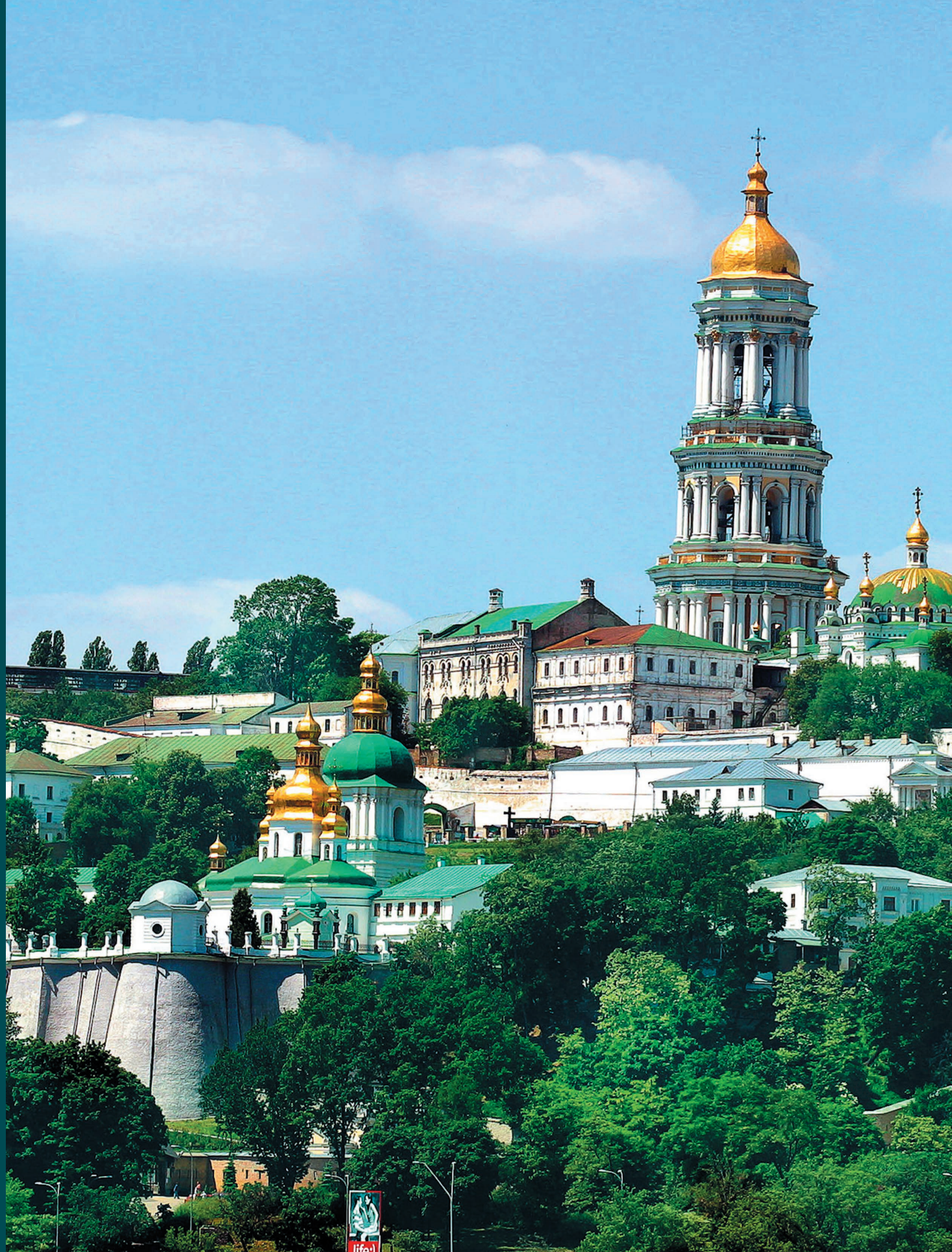
МОНАСТЫИ
И ХРАМЫ *
УКРАИНЫ

* MONASTERIES
AND TEMPLES
OF UKRAINE

СВЯТО-УСПЕНСЬКА
КИЄВО-ПЕЧЕРЬКА
ЛАВРА

СВЯТО-УСПЕНСКАЯ
КИЕВО-ПЕЧЕРСКАЯ
ЛАВРА

HOLY DORMITION
KYIV-PECHERSK
LAVRA

Будь-яка спроба розповісти все про 1000-літнє життя обителі вже від початку приречена на невдачу. Адже тут що не камінь, то й ціла історія. Лише Житіє Печерських святих займає 12 томів, у кожному — по 400—500 сторінок. У всіх, хто побував тут, є своя лавра, зіткана з молитов, легенд, запаху ладану, воскових свічок і свіжої випічки. У мене теж вона є, зібрана з розповідей ченців, послушників, істориків і мирян.

1051 року преподобний Антоній повернувся на батьківщину з Афона й оселився в маленькій печері поблизу князівського містечка Берестового (де нині й розташована Києво-Печерська Лавра). У ті часи тут були непрохідні ліси, а піщаний ґрунт давав змогу викопати печери для усамітнених молитов, що здалося преподобному вельми привабливим. Проте усамітнитися не вдалося. До нього по духовну пораду приїжджав князь із боярами, приходив простий люд, а дехто навіть ставав духовним чадом і залишався біля свого вчителя. Місця, де молився преподобний Антоній з братією, сьогодні ми знаємо як Дальні печери.

Коли ченців стало аж надто багато, відлюдник Антоній призначив стар-

Попытка рассказать все о 1000-летней жизни обители сразу же обречена на провал. Ведь тут каждый камень — целая история. Только Житие Печерских святых занимает 12 томов, в каждом — по 400—500 страниц. У всех, кто побывал здесь, есть своя лавра, сотканная из молитв, легенд, запаха ладана, восковых свечей и свежей выпечки. У меня тоже она есть, собранная из рассказов монахов, послушников, историков и мирян.

В 1051 году преподобный Антоний вернулся на родину с Афона и поселился в пещерке у княжеского местечка Берестово (где ныне и расположена Киево-Печерская Лавра). В те времена здесь были непроходимые леса, а песчаная почва позволяла выкопать пещеры для уединенных молитв, что показалось преподобному крайне привлекательным. Однако уединения не получилось. К нему за духовным советом приезжал князь с боярами, приходил простой люд, а кое-кто даже становился духовным чадом и оставался возле своего учителя. Те места, где молился преподобный Антоний с братией, сегодня мы знаем как Дальние пещеры.

Когда монахов стало слишком много, отшельник Антоний назначил старшего, а сам удалился на другой

Any attempt to tell everything about the 1,000-year-old monastery is doomed to fail, for every stone here has its own story to be told. The Life of the Pechersk Saints alone is 12 volumes, 400-500 pages long each. Those who have been here have their own Lavra woven of prayers, legends, scents of frankincense oil, wax candles and fresh baking. I have it too, sewn together of the stories told by the monks, novitiates, historians and laypeople.

In 1051, upon his return from Mount Athos, the Venerable Anthony got settled in a cave near the princely town Berestovo (the place where Kyiv-Pechersk Lavra is situated in now). In those times, there were impenetrable woods there; their sand soil was good for digging caves for private prayers, which seemed extremely appealing to the Venerable Father. However, he never succeeded in finding solitude. The prince and his boyars would come to him to seek spiritual guidance. So would common people. Some of them would even become his spiritual children and stay with their teacher. Today, we know the praying places of the Venerable Anthony and his brethren as the Far Caves.

When the number of his monks grew too big, Anthony the Anchorite, appointed a superior in his stead and left for another hill, where he

шого, а сам переселився на інший пагорб, де знову викопав печеру. Та замість усамітнення сталося дещо інше. Правду кажуть, що учень повинен іти далі за свого вчителя. Так, учень преподобного Антонія, преподобний Феодосій, переконав братію змінити відлюдництво на чернече братство, у якому всі ченці беззаперечно підкоряються своєму ігуменові. Не згідний з уставом братства, преподобний Антоній пішов у чернігівські печери, названі пізніше Антонієвими.

Саме тому на роздоріжжі до Ближніх і Дальніх печер стоїть пам'ятник Антонію і Феодосію — як двом родоначальникам чернецтва. Преподобний Антоній показує на Ближні печери й відлюдницький вигляд чернецтва. Преподобний Феодосій — на Дальні печери як прибічник братського уставу.

Печерні легенди

Чого тільки не розповідають про печери Київської Лаври! Наприклад, що викопав їх преподобний Антоній, що йдуть вони аж до Чернігова й що по них намісник тепер проклав свою лінію метро. «Яскрава й весела легенда, яку найлегше розвінчати, — розповідає начальник відділу історії та археології Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника Костянтин Крайній. — Річ у тім, що печери лежать вище рівня Дніпра. Щоб дістатися до Чернігова, преподобному довелося б перетнути глибини річки, а це просто неможливо. А ось лаврський пагорб і справді вздовж і впоперек помережаний печерами. До речі, більшість підземних коридорів з'явилися тільки в XVII столітті, за Петра Могили. До цього там були келії з окремим входом. Узагалі, печерські ченці недовго жили в печерах, лише перші два десятиріччя. Уже в 60—70 роки XI століття вони будують наземні споруди, освоюють верхню Лавру. А печери стають місцем усамітненої молитви й поховання. У середні віки в складі Лаври утворюються два фактично окремих монастиря зі своїми начальниками Дальніх та Ближніх печер, у яких головне — догляд за мощами й печерними келіями».

холм, где снова ископал пещеру. Но вместо уединения случилось другое. Правду говорят, что ученик должен идти дальше своего учителя.

Так, ученик преподобного Антония, преподобный Феодосий, убедил братию сменить отшельничество на иноческое общежитие, в котором все монахи беспрекословно подчиняются своему игумену. Не согласный с уставом общежития, преподобный Антоний удалился в черниговские пещеры, названные позже Антониевыми.

Именно потому на распутье к Ближним и Дальним пещерам стоит памятник Антонию и Феодосию — как двум родоначальникам монашества. Преподобный Антоний указывает на Ближние пещеры и отшельнический вид монашества. Преподобный Феодосий — на Дальние пещеры, являясь сторонником общежительного устава.

Пещерные легенды

Чего только не рассказывают о пещерах Киевской Лавры. Например, что они выкопаны преподобным Антонием, идут до Чернигова и по ним у наместника теперь проведена своя линия метро. «Красочная и веселая легенда, которую легче всего развенчать, — рассказывает начальник отдела истории и археологии Национального Киево-Печерского историко-культурного заповедника Константин Крайний. — Дело в том, что пещеры находятся выше уровня Днепра. Чтобы добраться до Чернигова, преподобному пришлось бы пересечь глубины реки, что просто невозможно. А вот лаврский холм действительно вдоль и поперек испещрен пещерами. Кстати, большинство подземных коридоров появилось только в XVII веке, при Петре Могиле. До этого там были кельи с отдельным входом. Вообще, печерские монахи недолго жили в пещерах, лишь первые два десятилетия. Уже в 60—70 гг. XI века они строят наземные сооружения, осваивают верхнюю Лавру. Пещеры же становятся местом уединенной молитвы и погребения. В средние века в составе Лавры образуются два фактически отдельных монастыря со своими начальниками Дальних и Ближних печер, в которых главное — уход за мощами и пещерными келіями».

dug himself another cave. But instead of quiet time, he found something entirely different. It is true what they say that pupils ought to surpass their teachers. So, the Venerable Anthony's pupil the Venerable Theodosius persuaded his brethren to turn from hermitage to monasticism, with all the monks unquestioningly obeying their Hegumen. Disagreeing with the cenobitic rule of life, the Venerable Anthony had to wander off to Chernihiv Caves, which were later called Anthony's Caves.

This is why at the crossroads to the Near and Far Caves there stands a monument to Anthony and Theodosius as the two fathers of monasticism. As an advocate of eremitic monasticism, the Venerable Anthony points to the Near Caves, while the Venerable Theodosius, who advocated cenobitic monasticism, points to the Far Caves.

Legends of the Caves

People tell all sorts of stories about the Caves of Kyiv Lavra. For instance, rumor has it that it was the Venerable Anthony who dug them, that they run to Chernihiv, that the Vicar has his personal metro line in them. “This colorful and merry legend is easiest to debunk,” says the Head of the Department of History and Archeology of the National Kyiv-Pechersk Historian and Cultural Conservation Area, Kostiantyn Krainii. “The thing is that the caves run above the level of the Dnipro River. To get to Chernihiv, the Venerable Father would have to go through the depths of the river, which is simply impossible. As for Lavra Hill, it is indeed cave-pocked through the length and breadth of it. Moreover, most of the underground passages did not appear until the XVII century, in Petro Mohyla's days. Before that time, there were cells with a separate entrance there. In fact, the Pechersk monks did not live in the caves for a long time; they did so merely for the first two decades. As far back as 1060–70s, they erected above-ground buildings and got settled in the Upper Lavra. At the same time the caves became places for private prayer and burial. In the Middle Ages, the Lavra comprised two actually separate monasteries with their own Superiors for the Far and the Near Caves; the most

До речі, про мощі. Якось у редакції пролунав дивний дзвінок. Ображений чоловічий голос в слухавці поскаржився: «А ви знаєте, що під Москвою є спеціальний завод з виготовлення мощей? На них навіть є напис внизу: “копія”. Краще про це напишіть». Звісно, можна було б і не зважати на цей дзвінок, але цікавість узяла гору. Трохи повагавшись, таки наважуємося виконати прохання читача та їдемо до Києво-Печерської Лаври. Ієромонах Никодим, доглядач Дальніх печер, вислухав наше запитання спокійно, без найменшого обурення. «У селищі Софрино Пушкінського району під Москвою справді є завод, де виготовляють усе необхідне для православних богослужінь, — пояснив чернець. — Але там роблять не мощі, а мощевики — посудини, у яких зберігають частинки мощей. А самі мощі виготовити неможливо. Це можна заслужити лише праведним життям».

«Завжди знаходилися ті, хто намагається глузувати з мощей святих, називаючи їх муміями або копіями, — говорить намісник Києво-Печерської Лаври владика Павло. — Сміючись із мощей преподобних, такі люди у першу чергу сміються зі своїх батьків, із себе і свого невігластва. Тому що саме батьки повинні вчити дітей віри й спілкуванню зі святинами. Не навчили — ось діти й сміються з віри своїх предків. Але де ці люди зараз? Їх немає. А мощі лежать і досі. Люди приходять з різними помислами. У 90-х роках часто розбивали скло на гробницях, крали митри, панагії преподобних єпископів (нагрудний знак архієреїв), лампади зривали. Ченців у Лаврі було тоді мало, поки добіжиш, а злодій уже й сховатися устиг. Але зараз, з Божою милістю, цього немає. Думаю, це пов'язано не лише з міцнішим склом чи кріпленням. У людей прокидаються совість і віра. Звичайно, і тепер є ті, хто насміхається й говорить про мумії. Ми ж приходимо в печери як до святині, до джерела Божественної Благодаті, як до спомину, що вони були такі ж, як ми. Та чи станемо ми такими, як вони, — велике питання».

Кстати, о мощах. Как-то в редакцию поступил удивительный звонок. Обиженный мужской голос в трубке пожаловался: «А вы знаете, что под Москвой есть специальный завод по изготовлению мощей? На них даже надпись внизу есть “копия”. Лучше об этом напишите!» Можно было бы и проигнорировать, но интерес взял верх. После недолгих колебаний решаемся-таки выполнить просьбу читателя и едем в Киево-Печерскую Лавру. Иеромонах Никодим, блюститель Дальних пещер, выслушал наш вопрос спокойно, без тени негодования. «В поселке Софрино Пушкинского района под Москвой действительно есть завод, где изготавливают все необходимое для православных богослужений, — сказал монах. — Но там производят не мощи, а мощевики — сосуды, в которых хранят частицы мощей. А сами мощи изготовить невозможно. Это можно заслужить лишь праведной жизнью».

«Всегда находились те, кто пытается насмеяться над мощами святих, называя их мумиями или копиями, — говорит наместник Киево-Печерской Лавры, владыка Павел. — Смеясь над мощами преподобных, такие люди в первую очередь смеются над своими родителями, над собой и своим невежеством. Потому что именно родители должны учить детей вере и общению со святинами. Не научили — вот дети и смеются над верой своих предков. Но где эти люди сейчас? Их нет. А мощи лежат до сих пор. Люди приходят с разными помыслами. В 90-х часто разбивали стекла гробниц, воровали митры, панагии преподобных епископов (нагрудный знак архиереев), лампы срывали. Монахов в Лавре было тогда мало, пока добежишь — вор уже и скрыться успел. Но сейчас, с Божьей милостью, этого нет. Думаю, это связано не только с более прочными стеклами или креплениями. У людей просыпается совесть и вера. Конечно, до сих пор есть те, кто насмеяется и говорит о мумиях. Мы же приходим в пещеры, как к святине, к источнику Божественной Благодати, как к воспоминанию, что они были такие же, как мы. Но станем ли мы, как они, — большой вопрос».

important thing there was to take care of the relics and cave cells.”

Speaking of relics. Our Editorial Office once received an unusual phone call. An offended-sounding male voice complained, “Do you know that there is a special plant near Moscow that manufactures relics? They even bear the inscription ‘replica’ at the bottom. You’d better write about this.” We could have ignored the call, but curiosity got the better of us. After no long deliberation, we decide to carry out the reader’s request and go to Kyiv-Pechersk Lavra. Hieromonk Nicodemus, the Keeper of the Far Caves, listened to our question calmly, without a hint of indignation. “There is indeed a plant in Sofrino village, Pushkinskiy Rayon, near Moscow; it manufactures all things needed for Orthodox divine services. However, what they manufacture is not relics, but reliquaries, i.e. containers for particles of relics. It is impossible to manufacture relics themselves. This can only be earned by a saintly life,” said the monk.

“There have always been those who attempted to ridicule the holy relics by calling them mummies, or copies,” says the Vicar of Kyiv-Pechersk Lavra, His Grace Paul. “Those making fun of the relics are first of all laughing at their own parents, themselves, their own ignorance, for it is up to the parents to teach their children faith and attitude to sacred things. If they have failed to do that, their children make fun of their ancestors’ faith. But where are these people now? They are gone while the relics are still here. People come with different thoughts and intentions. In 1990s, they would often break the glass of shrines, steal miters and panagiae of the Venerable Bishops (an Archbishop’s breastplate), tear off icon-lamps. There were few monks in the Lavra at the time, and however fast they ran, they would always be too late to catch the looter. By the Grace of God, now it happens no more, though. I believe it is not thanks to more durable glass and mountings, but rather because conscience and faith begin to stir within people. Of course, there are still those who laugh and talk about mummies. However, whenever we enter the caves, we regard them as holy places, the source of God’s Grace, and they remind us that they were just like us. But whether we are to become like them remains to be seen.”

Святі моці

«Є три ознаки святості людини — благочестиве життя, наявність нетлінних мощей і посмертні чудеса, — каже архімандрит Полікарп. — Перших лаврських ченців ховали в печерах, за афонським звичаєм. На Афоні мертвого більше доби не тримають, там дуже спекотно. На померлого надягають спеціальну мантию й сповивають як новонародженого, відспівують і несуть на кладовище й в цій мантиї без домовини неглибоко закопують. А через три роки розкопують тіло. Тіло за цей час зотліває. Дістають кістки, череп, омивають спеціальною сумішшю олії та води. В афонських монастирях є кістниці, у яких кістки складені, як у дровнику дрова, а черепа ставлять на полиці. Преподобний Антоній запровадив у Лаврі такий самий устав, тільки померлих не закопували в землю, а робили заглиблення в стінах печер, тіло ченця поклали на дошку й там закривали. А через три роки відкривали. Якщо тіло нетлінне й чудеса там відбувалися — тоді його зараховували до лику

Святые мощи

«Есть три признака святости человека: благочестивая жизнь, наличие нетленных мощей и посмертные чудеса, — говорит архимандрит Поликарп. — Первых лаврских монахов хоронили в пещерах, по афонскому обычаю. На Афоне мертвого больше суток не держат, там очень жарко. Умершего облачают в специальную мантию и заворачивают, как новорожденного, отпевают и несут на кладбище, и в этой мантии без гроба неглубоко закапывают. А через три года раскапывают тело. Плоть за это время истлевает. Достают кости, череп, омывают специальным составом масла и воды. В афонских монастырях есть костницы, в которых кости сложены, как в дровнице дрова, а черепа на полки ставят. Преподобный Антоний ввел в Лавре такой же устав, только умерших не закапывали в землю, а делали углубления в стенах пещер, тело монаха складывали на доске и там закрывали. А через три года открывали. Если тело нетленное и чудеса там происходили — тогда его причисляли к лику

Holy Relics

“There are three signs of a person’s holiness: saintly life, incorruptible relics and afterlife miracles,” says Archimandrite Polycarp. “The first monks of the Lavra were buried in caves according to Athos’ tradition. On Mount Athos, they do not keep the dead for more than a day because it is very hot there. The deceased is dressed in a special robe and wrapped like a new born; there follows a burial service, and the body is taken to the cemetery to be buried in the robe, without a coffin, not too deep. The body will be dug out three years later, by which time the flesh will have decomposed. The bones and the skull are taken out and washed with a special mixture of oil and water. The monasteries on Athos have an ossuary where bones are kept like firewood in a wood shed while skulls are laid out on shelves. The Venerable Anthony introduced the same rule of life in the Lavra, the only difference being that the dead were not buried in the ground. Instead, niches were made in the cave walls where the monk’s body was placed on a board; the niche was afterwards sealed. It was opened three years later. If the body was

⊗ Нетлінність упродовж 700 років / Нетленность в течение 700 лет / Incorruptible for 700 years

⊗ Біля святих мощей / У святих мощей / At the holy relics

святих і виставляли мощі на поклоніння. Але в нетлінності є дві категорії — від святості й від карі Божої. У XIX столітті на Афоні одному економові доручили побудувати приміщення на певному місці, а він не послухався й побудував на іншому. Через три роки після смерті виявилось, що він не зітлів, а надувся як мішок. Ще на три роки закопали, увесь Афон молився за нього. Розкопали — те саме. Через 12 років тіло кинули в море, бо земля його не приймала».

Невдале вивезення мощей

«Є переказ, як на початку XX століття митрополит Київський і Галицький Антоній Храповицький перед еміграцією хотів вивезти мощі, — згадує отець Полікарп. — Зайшов у Дальні печери, покадив мощі преподобного Федора князя Острозького, нахилився, щоб підняти їх, аж раптом з-під домовини вийшов вогонь і обпалив йому епітрахиль (довга стрічка, що надягається на шию й кінцями спадає на груди)! Іншу історію розповів покійний архімандрит Діонісій, що жив у Лаврі з 1921 року. У Росії 1918 року відкривали мощі Преподобного Сергія Радонезького, намагаючись довести, що це буцімто лежить підробка. У нашій Лаврі таке сталося в 30-ті роки XX століття. Медики провели дослідження й зробили висновок: “Підробок не виявлено”, а потім виправили: “Грубих підробок не виявлено”. А в 60-ті роки мощі навіть винесли, поклали в машини, але мотори так і не змогли завести».

Вулиця Затворників

У Дальніх печерах Києво-Печерської Лаври є ціла вулиця Затворників — коридор з іменами святих Печерських, що пішли в затвор. «Це не означало замурування в печерах живцем, — пояснює ієромонах Никодим. — Господь дав людині волю, і ніхто не може її обмежувати. Чернець мав можливість виходити, але він волів усамітнитися, жити своїм духовним життям, і тільки після смерті його замурували на місці затворництва. Для затвора потрібен був

святих и вставляли мощи на поклонение. Но в нетленности есть две категории — от святости и от кары Божьей. В XIX веке на Афоне одному эконому поручили построить помещение на определенном месте, а он ослушался и построил на другом. Через три года после смерти оказалось, что он не истлел, а надулся, как мешок. Еще на три года закопали, весь Афон молился. Раскопали — так же. Через 12 лет тело выбросили в море, земля не принимала».

Неудачный вывоз мощей

«Есть предание, как в начале XX века митрополит Киевский и Галицкий Антоний Храповицкий перед эмиграцией хотел вывезти мощи, — вспоминает отец Поликарп. — Зашел в Дальние пещеры, покадил мощи преподобного Федора князя Острожского, наклонился, чтобы поднять их, как из-под гроба вышел огонь и опалил ему епитрахиль (длинная лента, огибающая шею и концами спускающаяся на грудь)!» Другую историю рассказал покойный схимандрит Дионисий, живший в Лавре с 1921 года. В России в 1918 году вскрывали мощи Преподобного Сергия Радонежского, пытались доказать, что якобы это подделка лежит. В нашей Лавре такое случилось в 30-е годы. Медики провели исследование и заключили: “Подделок не обнаружено”, а потом исправили: “Грубых подделок не обнаружено”. А в 60-е мощи даже вынесли, сложили в машины, но моторы так и не смогли завести».

Улица Затворников

В Дальних пещерах Киево-Печерской Лавры есть целая улица Затворников — коридор с именами святих Печерских, ушедших в затвор. «Это не означало замурувание в пещерах живым, — объясняет иєромонах Никодим. — Господь дал человеку свободную волю, и его никто не может ограничивать. Инок имел возможность выходить, но он предпочитал уединиться, жить своей духовной жизнью, и только после смерти его замурували на месте затворничества. Для

incorruptible, and miracles had been happening there, he was consecrated a saint and his relics were displayed for veneration. But there are two categories of incorruptibility: holiness and the divine judgment. Once, in the XIX century, there was a household steward on Athos. He was assigned to construct a building on a certain site, but he disobeyed and built it on a different site. Three years after his death, it turned out that his body had not decomposed; instead it had swollen like a sack. It was then buried for another three years, and the whole Athos prayed for him. When the body was unearthed again, it was in the same state. Twelve years later, the body was thrown into the sea because the earth would not take it.”

Failed Attempt to Take Relics Out

“Legend has it that in the early XX century Metropolitan Anthony (Khrapovitsky) of Kyiv and Halychyna attempted to take the relics out before the emigration,” recalls Father Polycarp. “So, he entered the Far Caves, thurified the relics of the Venerable Theodore, Prince of Ostrog, but hardly had he bent down to pick them up when fire came from beneath the coffin and burned his eptrachelion (a long ribbon worn around the neck, with its ends going down the chest)! The late Chemandrite Dionysius, who lived in the Lavra since 1921, told us another story. In 1918, in Russia, they were opening up the relics of the Venerable Sergius of Radonezh in an attempt to prove that it was supposedly an imitation. It happened in our Lavra in 1930s. The medical men conducted their examination to conclude: ‘No forgery has been detected.’ Then they corrected themselves to: ‘No crude forgery has been detected.’ In 1960s, the relics were even taken out and loaded into the cars, but the engines never started.

Street of Anchorites

The Far Caves of Kyiv-Pechersk Lavra have a whole street of Anchorites, which is a corridor with the names of Pechersk Saints to have chosen to go into seclusion. “This did not mean being mured up in caves alive,” explains Hieromonk Nicodemus. “God has given man free will and no one can limit him.

✠ Вулиця Затворників / Улица Затворников / Street of Anchorites

великий духовний досвід і благословення священновладдя, оскільки в затворі напад диявольський набагато сильніший, ніж коли чернець живе серед братії. Якщо в миру диявол найчастіше нападає на людину через фізичні прояви (ситуації, хвороби), то в затворі — через помисли.

Були два невдалі відходи в затвор — із преподобними Нікітою та Ісаакієм, які вирішили самостійно піти, без благословення старших священників. Ось диявол і спіймав їх на їхній гордині. Нікіту біси вмовили читати лише Старий Заповіт, без Євангелія, і переконали, що він так уже догодив Госпо-

затвора нужен был большой духовный опыт и благословение священноначалия, так как в затворе нападение дьявольское намного сильнее, чем когда монах живет среди братии. Если в миру дьявол чаще всего нападает на человека через физические проявления (ситуации, болезни), то в затворе — через помыслы.

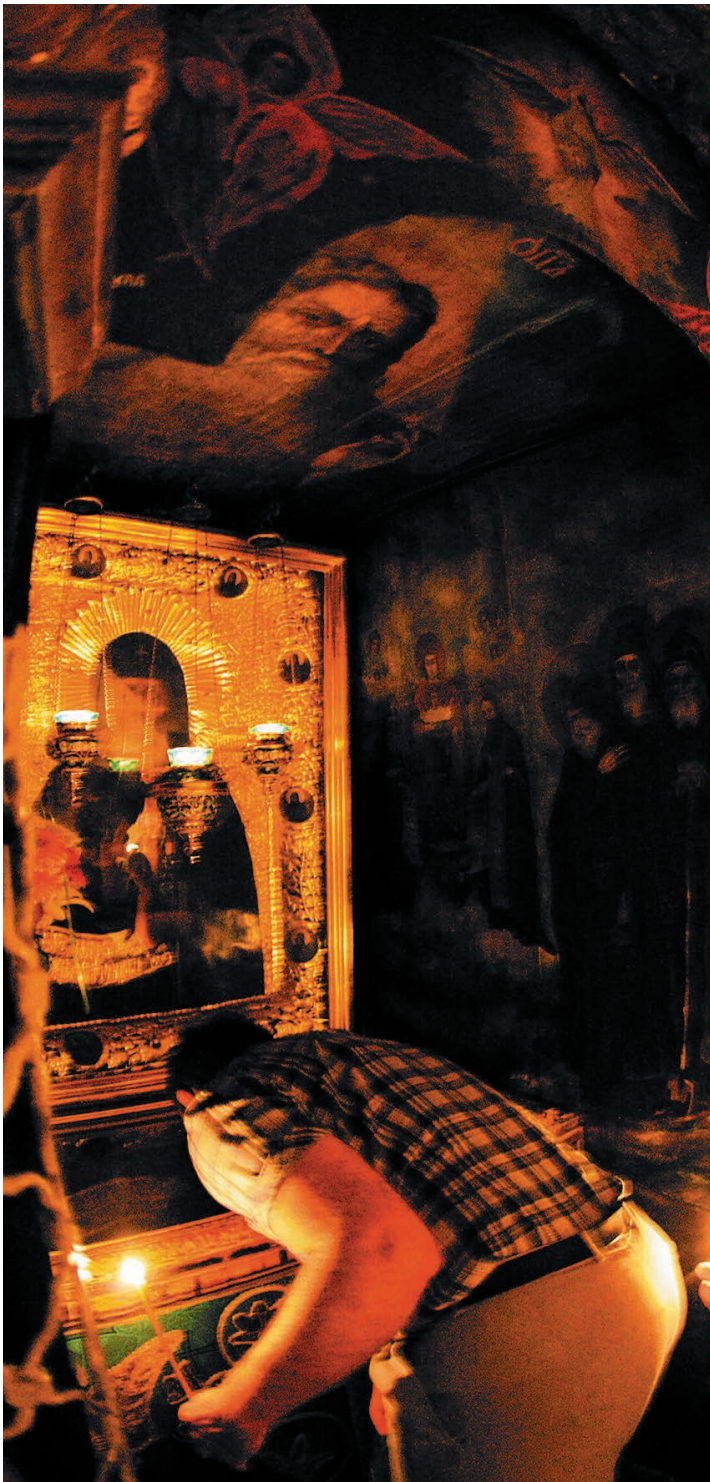
Были два неудачных ухода в затвор — с преподобными Никитой и Исаакием, которые решили самостоятельно уйти, без благословения старших священников. Вот дьявол и уловил их по их гордости. Никиту бесы уговорили читать только Ветхий Завет, без Евангелия, и убедили, что он настолько угодил Господу, что молиться ему больше не нужно. Тем более что Никита знал Ветхий Завет наизусть! Когда братия увидела, что он в беде («в прельщении»), стали за него молиться. В итоге, когда бесы отступили от затворника, он не мог вспомнить ни строчки из Библии! А вот Исаакию бесы явились в виде ангелов, показали мнимого Христа и велели ему поклониться. Забыв перекреститься, затворник поклонился, после чего келью наполнили бесы и заставили его танцевать перед мнимым Христом под тимпаны и бубны. Затвор-

The cenobite could leave, but he preferred secluding himself and living his spiritual life to be immured in the place of his seclusion after his death. Seclusion required no small spiritual experience and a blessing from the hierarchy; Devil's attacks are much stronger in seclusion than when the monk is among his brethren. In the world, Devil attacks man through physical manifestations (situations, diseases); in seclusion — through thoughts.

Two seclusions are known to have gone wrong. Those were the seclusions of the Venerable Nikita and the Venerable Isaacius, who decided to go into seclusion on their own, without a blessing from senior priests. So Devil got to them through their pride. Demons talked Nikita into reading nothing but the Old Testament, without the Gospel, and persuaded him that he had pleased God so much that he needed to pray no more. Especially considering that Nikita knew the Old Testament by heart! When the brethren saw that he was in trouble ('in temptation'), they began to pray for him. When demons finally left the recluse alone, he could not remember a single line from the Bible! As for Isaacius, demons appeared to him as angels, showed him a false Christ and ordered him to bow before the

✠ Келії затворників / Кельи затворников / Anchorites' cells

✠ Уклін свяตินям / Поклон святиням / Bowing to the sacred things

дові, що молитися йому більше не треба. Тим паче що Нікіта знав Старий Заповіт напам'ять! Коли братія побачила, що він у біді (“у спокушанні”), почали за нього молитися. Відтак, коли біси відступили від затворника, він не міг згадати ані рядка з Біблії! А ось Ісаакію біси з'явилися у вигляді ангелів, показали начебто Христа й веліли йому вклонитися. Забувши перехреститися, затворник уклонився, після чого келію заповнили біси й змусили його танцювати перед гаданим Христом під тимпани й бубни. Затворника витягли з келії ледве живого, після чого він три роки лежав нерухомий». «Після одужання Ісаакію та Нікіті священники “прописали” проходження “духовних спокус” — послух найважчої й найбруднішої роботи до цілковитої знемоги, щоб приборкати помисли, у цьому разі гординю, — доповнює ієромонах Пилип. — Нікіта, пройшовши через покаєння та важкі роботи, настільки виріс у Христі, що став єпископом Новгородським. Похований у Дальніх печерах, а Ісаакій — у Ближніх».

Мироточиві глави

Одне з найяскравіших вражень у Дальніх печерах — це 25 посудин

ника вытащили из кельи еле живого, после чего он три года лежал недвижимый». «По выздоровлению Исаакию и Никите священники “прописали” проходжение “духовных прелестей” — послушания самой тяжелой и грязной работы до упада, чтобы смирить помыслы, в данном случае гордыню, — дополняет иеромонах Филипп. — Никита, пройдя через покаяние и тяжелые работы, настолько вырос во Христе, что стал епископом Новгородским. Погребен в Дальних пещерах, а Исаакий — в Ближних».

Мироточивые главы

Одно из самых ярких впечатлений в Дальних пещерах — это 25 сосудов с древними черепами, называемыми «мироточивые главы». «Известно только, что одна глава принадлежит епископу Клименту Римскому, пострадавшему за веру во Христа в период гонений в начале II века н. э., в нашей Лавре она с 1200 года, остальные имена неизвестны, — рассказывает наш проводник иеромонах Никодим. — Главы хранятся здесь в стеклянных и серебряных сосудах, потому что обладают чудесным свойством — источать миро, которое

impostor. Forgetting to cross himself, the recluse bowed; demons filled the cell after that and made him dance before the false Christ to the sound of timbrels and tambourines. When the brothers took the recluse out of his cell, the latter was more dead than alive, and he lied immobile for three years after that.” Hieromonk Philip adds, “Upon their recovery, the priests ‘assigned’ Nikita and Isaacius ‘spiritual delusions’, i.e. obediences through the hardest and dirtiest labor till the point of exhaustion so that they humble their thoughts, in that particular case, their pride. Having gone through penance and hard labor, Nikita grew so much in Christ that he became Bishop of Novgorod. Nikita is buried in the Far Caves, and Isaacius — in the Near Caves.”

Myrrh-Streaming Heads

One of the most vivid impressions of the Far Caves is that of 25 vessels containing the ancient skulls called ‘myrrh-streaming heads’. “It is only known that one head belongs to Bishop Clement of Rome, who suffered for his faith in Christ during the persecutions in the early II century A.D. Our Lavra has had it since 1200. The rest of the names are unknown,” relates our guide Hieromonk Nicodemus.

ПІСЛЯМОВА

Одного разу я почула дивне запитання: «Чи є в тебе те, що варто було б розповісти Богу?» Першою була думка про гріхи та покаєння, але виявилось, запитання було про інше. «А якщо раптом Господь захоче запитати тебе про Землю, про що ти Йому розповіси?» І тоді я зрозуміла. Ідеться про те, що ми зробили або де побували, кажучи: «Буде що згадати». Мова про те, що прекрасний письменник Ернест Хемінгуей назвав «Святом, яке завжди з тобою». Про наші враження, спогади. Для мене — це наші подорожі з колегами з редакції святими місцями. Кожне з них залишило свій слід — хороший чи поганий, теплий або холодний, але слід. Під час проекту кожен з членів нашої команди став трішки інакшим, а у когось взагалі життя змінилося. Змінилося на краще. Ми стали спокійнішими, впевненішими. Коли ми зустрічаємося, то можемо просто сидіти поруч і мовчати не тому, що нам нема про що поговорити, а тому, що нам є про що помовчати, відчуваючи якусь причетність до вселенської таємниці, яка відкрилася нам і робить нас щасливішими. Саме цього я і бажаю всім нашим читачам, які за нашим прикладом відвідають ті місця, де побували ми. Місця, де багато століть лунає молитва.

Хоча, звичайно, відвідування намолених місць — це тільки крок до самовдосконалення. Мій духовний вчитель одного разу сказав, що потрібно мати намолене серце, а це вже особиста робота кожного. Святі місця не роблять нас святими, але вони вчать нас самовдосконалення на шляху Божому. І звичайно ж, я поділюся з вами ще одним секретом, про який згадувала в своїх репортажах. Коли ви приїжджаєте в обитель, нічого про неї не знаючи, шукайте... ні, не карту. Шукайте сталкера. Того, хто знає про це місце все й може оживити своїми словами мовчазні монастирські стіни. Це найскладніше, і тому, щоб його

ПОСЛІСЛОВІЯ

Однажды я услышала удивительный вопрос: «А у тебя есть то, что стоило бы рассказать Богу?» Сначала я подумала о грехах и покаянии, но оказалось, вопрос был о другом. «А если вдруг Господь захочет спросить тебя о Земле, о чем ты Ему расскажешь?» И тогда я поняла. Речь идет о том, что мы сделали или где побывали, приговаривая: «Чтобы было что вспомнить». Речь о том, что прекрасный писатель Эрнест Хемингуэй назвал «Праздником, который всегда с тобой». О наших впечатлениях, воспоминаниях. Для меня — это наши путешествия с редакционными коллегами по святым местам. Каждое из них оставило во мне свой след — хороший или плохой, теплый или холодный, но след. Во время этого проекта каждый из членов нашей команды стал чуточку иным, а у кого-то и вообще жизнь изменилась. Изменилась к лучшему. Мы стали спокойнее, увереннее. Когда мы встречаемся, то можем просто сидеть рядом и молчать, не потому, что нам не о чем поговорить, а потому что нам есть о чем помолчать, ощущая некую причастность к вселенской тайне, которая открылась нам и делает нас счастливее. Именно этого я и желаю всем нашим читателям, которые решат последовать нашему примеру и посетит те места, которые посетили мы. Места, где много веков звучит молитва.

Хотя, конечно, посещение намоленных мест — это только шаг к совершенствованию себя. Мой духовный учитель сказал однажды, что нужно иметь намоленное сердце, а это уже личная работа каждого. Святые места не делают нас святыми, но они учат нас самосовершенствованию на пути Божьем. И конечно же, я поделюсь с вами еще одним секретом, о котором упоминала в своих репортажах. Когда вы приезжаете в обитель, ничего о ней не зная, ищите... нет, не карту. Ищите сталкера. Того, кто знает об этом месте все и может оживить своими словами молчаливые монастырские стены. Это самое сложное, и по-

AFTERWORD

Once I heard a wonderful question, “Do you have anything worth telling God?” At first, I thought about sins and repentance, but the question turned out to be about something entirely different. “And what if God wishes to ask you about Earth, what will you tell Him?” Then I realized. The question is about what we have accomplished, or where we have been repeating, “That is something for me to remember.” It is about what the distinguished writer Ernest Hemingway called ‘the holiday, which is always with you.’ About our experiences, our memories. For me, it is our travels with the editorial team about the holy places. Each of those places has left their mark on me, be it good or bad, warm or cold, but it is a mark. This project has made each member of our team a little bit different, even changed someone’s entire life. Changed for the better. We have become calmer, more confident. When we meet, we can simply sit there together in silence, not because we have nothing to say to each other, but because we have something to be silent about together, feeling let in on a universal secret, which has been revealed to us and makes us happier. This is what I wish to all our readers who will decide to follow in our footsteps and visit the places we have been to, the places that have been filled with prayer for many a century.

Although, of course, visiting prayerful places is only one step to self-improvement. My spiritual teacher once told me that you need to have a prayerful heart, which is up to each person to accomplish individually. Holy places do not make us holy, but they teach us to make ourselves better on our way to God. Of course, I will also let you in on one more secret mentioned in my stories. When you come to a monastery, knowing nothing about it, look for... a stalker rather than a map. Look for someone who knows everything about this place, whose words can make the silent monastery walls come alive. This is the hardest endeavor, therefore, to find a person like that —

знайти, помоліться. Щиро попросіть Бога показати вам людину, яка зможе стати вашим духовним провідником святим місцем, познайомити вас з великою історією, допоможе зрозуміти, чим живе це місце, і розкрити ваше серце. Сталкер — це ключ, який без Бога не знайти. Помоліться — Господь обов'язково вкаже вам на нього. І повірте, ви поринете в дивовижний світ, де починаються чудеса. Чудеса духовного перетворення.

тому, чтобы его найти — помолитесь. Искренне попросите Бога показать вам человека, который сможет стать вашим духовным проводником по святому месту, познакомит вас с великой историей, понять, чем живет это место, и раскроет ваше сердце. Сталкер — это ключ, который без Бога не найти. Помолитесь, Господь обязательно укажет вам на него. И поверьте, вы окунетесь в удивительный мир, где начинаются чудеса. Чудеса духовного преображения.

pray. Wholeheartedly ask God to show you a person who will become your spiritual guide about the holy place, acquaint you with its great history, help you to understand what makes this place tick and help your heart open up. A stalker is the key you cannot find without God's help. Pray, and God will surely reveal this person to you. And trust me, you will find yourself immersed in a wonderful world where miracles begin. Miracles of spiritual transformation.

УДК 281.9
ББК 86.372
Б61

Жодну з частин цього видання не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

В авторській редакції

Переклад англійською мовою *Тетяни Варенко*

Фотографії *Олександра Яремчука, Сергія Ревери*
Комп'ютерна обробка фотографій *Владислава Прокопіва*
Дизайн шрифту та летеринг *Олексія Чекаля*

Дизайн та художнє оформлення обкладинки *Олексія Чекаля*

Популярне видання

БІЛОУСОВА Анастасія, ГУК Ольга, ЖЕЛЕЗНЯКОВА Вікторія
Таємниці монастирів / Тайны монастырей / Secrets of Monasteries

Керівник видавництва *В. В. Столяренко*
Художні редактори *А. В. Ачкасова, Ю. О. Сорудейкіна*
Технічний редактор *С. П. Горбенко*

Підписано до друку 20.10.2016.
Друк офсетний. Гарнітура «Minion».
Ум. друк. арк. 66,38. Наклад 2000 пр. Зам. №

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а
E-mail: cor@bookclub.ua

Віддруковано з готових діапозитивів на ПП «ЮНІСОФТ»
Свідоцтво ДК №3461 від 14.04.2009 р.
www.ttornado.com.ua
61036, м. Харків, вул. Морозова, 13Б

ISBN 978-617-12-1553-5

© ПрАТ «Сьогодні Мультимедіа», видання російською мовою, 2016
© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2016
© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2016